

УДК 808-26-05.3

В.А. Ляшчынская

Капулятывы-фразеалагізмы ў паэзіі Янкі Купалы

Адразу ж пасля завяршэння працы над «Слоўнікам мовы Янкі Купалы» на кафедры беларускай мовы Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта пачалася праца над падрыхтоўкай «Слоўніка фразеалагізмаў мовы твораў Янкі Купалы». Патрэба ў такім слоўніку абумоўлена неабходнасцю поўнага і глыбокага вывучэння мовы паэта ва ўсім яе аб'ёме. Адным з напрамкаў вывучэння мовы і, у прыватнасці, фразеалогіі мастака слова з'яўляецца фразеалогія і стыль пісьменніка, чаму і паспрыяе слоўнік, у якім будуць адлюстраваны ўсе тыпы ўстойлівых выказаў з сістэмай стылістычных памет і іх колькасныя паказчыкі.

У працэсе складання картатэкі «Слоўніка фразеалагізмаў мовы твораў Янкі Купалы» вырашаўся шэраг пытанняў, адно з якіх з'яўляецца надзвычай важным для фразеаграфіі і фразеалогіі, а таксама для вызначэння ролі паэта ў развіцці мовы і фразеалогіі. Гэта пытанне звязана з вызначэннем аб'ёму і межаў фразеалагічнага складу мовы твораў паэта.

Агульнавядома, што вызначэнне фразеалагізмаў адбываецца на аснове важнейшых іх прыкмет: 1) шматкампанентнасць, 2) устойлівасць, 3) цэласнасць значэння, 4) узнёўляльнасць. Гэтыя прыкметы аб'ядноўваюць усе фразеалагізмы, яны ўзяты намі ў аснову вызначэння фразеалагічных адзінак у мове твораў Янкі Купалы, паколькі паэтычная фразеалогія беларускага мастака слова вызначаецца рознымі зменамі і нават утварэннямі. Гэта звязана з тым, што мова мастацкай літаратуры характарызуецца наяўнасцю спецыфічных рысаў, якія датычаць і ўжывання фразеалагічных адзінак. Да

таго ж выяўляецца і індыўідуальнасць паэтычнага стылю, а ўсё разам складае традыцыйнасць і адметнасць паэтычнай фразеалогіі, ужыванне без змен і са зменамі агульнавядомых і актуалізацыю раней невядомых, але патэнцыяльна магчымых фразеалагізмаў. Спынім увагу толькі на адной групе такіх адзінак мовы.

Паэтычная спадчына беларускага песняра вызначаецца пашыраным ужываннем кампазітаў (усяго выдзелена звыш 400 такіх мсўных адзінак). І калі ніякіх пытанняў не выклікаюць складаныя словы тыпу *ледзь-ледзь, сумна-сумна, шчыра-бунтарскі, шумна-разгульны, цёмна-сіні*, то капулятыўныя (парныя) словы істотна адрозніваюцца, з аднаго боку, ад кампазітаў і, з другога – ад слоў, якія маюць пры сабе азначэнне, выражанае назоўнікам, ці слоў з прыдаткам (параўн. у паэта: *водгулле-рэха, дабыча-пажыва, дрыгва-балота і бяроза-плачка, вятры-сухаветі, знахар-вуж, хаткі-катухі* і інш.).

Двухкампанентныя канструкцыі, якія названы яшчэ «гендыядыс» ці «двандва» (адно праз два), складаюцца са слоў адной часціны мовы і ў большасці выпадкаў з'яўляюцца іменнымі, напрыклад: *байка-казка, бяда-гора, вежа-званіца, вецер-віхар, вёска-сяло, воля-раздолле, гасцінец-дарога, голад-смага, граніца-мяжа, каплі-слёзы, кветка-краска, кліч-заклінанне, лад-парадак, мора-акіян, наспа-курган, пацеха-забава, хохат-рогат, цемра-пацёмкі, шум-гоман, яр-дол, радзей* – дзеяслоўнымі, напрыклад: *згінуць-прапасці, зірнуць-глянуць, ісці-брысці, круціць-вярцець, піць-есць, упіцца-забыцца, шэпнуць-клікнуць*, і адзінкавыя – прыслоўнымі, напрыклад: *густа-часта, вольна-расхадзіста, дзе-куды*.

Ёсць падставы лічыць гэтыя канструкцыі адной з разнавіднасцяў фразеалагічных зваротаў, якія выяўляюць прыкметы фразеалагізацыі пры захаванні сувязей са сваімі свабоднымі словамі-прататыпамі. Адносяцца гэтыя канструкцыі паводле ўліку адметных, адрознівальных уласцівасцяў да пэўных аб'яднанняў фразеўтварэння, пры якім выкарыстоўваецца прыём паўтору (таўталагічнага, сінанімічнага, антанімічнага). У дадзеным выпадку кампаненты капулятываў з'яўляюцца рознымі паводле фанетычнага афармлення, але блізкія паводле семантыкі словы, ці адзначаецца ў большасці выпадкаў сінанімічны паўтор. Напрыклад, назоўнікі *пацеха* 'забава, забаўка, весялосць' [1] і *забава* 'гульня, пацеха' [1, т. 2, с. 275] – сінонімы, якія не столькі ўзаемазамяняюцца (гл. семантыку слоў), колькі выяўляюць адметнасць, новае адценне значэння ў розных лексічных спалучэннях кожнага з іх. Асобныя канструкцыі складаюцца з кампанентаў, якія маюць супрацьлеглае значэнне і супрацьпастаўлены адно другому па самай агульнай і істотнай для іх значэння семантычнай прыкмеце (*доўга-коратка, жыццё-небыццё, сумна-весела*). Напрыклад, прыслоўі *доўга* і *коратка* з'яўляюцца крайнімі кропкамі адпаведнай лексіка-семантычнай парадыгмы. Яны супрацьстаяць адно другому як абазначэнні прыкметы дзеяння паводле працякання ў часе. Фразеалагізацыя канструкцыі выяўляецца ў лексічным напаяўненні аднародных кампанентаў. Тыпалагічныя фразеўтварэнні, у аснове якіх ляжыць прыём паўтору, шырока вядомы ў фразеалогіі, параўн. фразеалагізмы: *век-вяком, больш-менш, рана-позна, хоцькі-няхоцькі* і інш.

Нярэдка, але не абавязкова, кампаненты новай адзінкі ў паэзіі Янкі Купалы рыфмуюцца, характарызуюцца рытмічнай аб'яднанасцю (напрыклад, *жыць-быць, ідзе-брыдзе, нізіна-даліна, плазам-крыжам, рада-парада, хохат-рогат, цацанкі-абяцанкі*), што, безумоўна, не пярэчыць, а наадварот, падмацоўвае факт аднясення іх да фразеалагізмаў (параўн. фразеалагізмы *той-сёй, туд-сюд, шыта-крыта*).

Аналіз такога тыпу лексемаспалучэнняў дазваляе іх адрозніць ад складаных слоў па некалькіх прыкметах. Першай і асноўнай прыкметай

з'яўляецца семантычная, паколькі менавіта яна выяўляе «зерне» фразеалагічнасці: семантыка такога лексемаспалучэння «не роўная суме значэнняў уваходзячых у яе склад кампанентаў» [2]. Семантычная структура канструкцыі дадзенай мадэлі ўключае граматычную семантыку часцін мовы, лексічную семантыку кампанентаў [3]. Напрыклад, кампаненты канструкцыі *сцэжкі-дарожкі* з'яўляюцца сінанімічнымі назоўнікамі, а канструкцыі *пот-расіца* – назоўнікамі, якія набліжаюцца адно да другога паводле пэўнай семы – 'празрыстая вадкасць'. Утвораная мадэль новай адзінкі (А + Б) не азначае ў выніку суму іх значэнняў: *пот* 'празрыстая вадкасць, якая выдзяляецца асобымі падскурнымі залозамі' [1, с. 294] і *раса* (памянш.-ласк. *расіца*) 'вадзяныя кроплі, якія збіраюцца на паверхні раслін і розных наземных прадметаў вечарам, ноччу і раніцай пры паніжэнні тэмпературы ў цёплую пару года' [1, с. 641]. Спалучыўшы ў адно цэлае дзве лексемы (шматкампанентнасць), паэт лаканічна, але экспрэсіўна і вобразна змог перадаць вялікі аб'ём інфармацыі пра чалавека, што рана ўстае і позна кладзецца спаць (*расіца*) і цяжка, многа працуе (*пот*): *Як устане, як пойдзе, бывала, Пот-расіца і вымые чыста, Слёз нап'ецца сваіх да адвалу, Кроў сваю ахарошыць квяціста.* («3 песень жыцця»).

Наступная прыкмета, якая дапаўняе і з'яўляецца працягам першай, – незамкнутасць у сэнсавых адносінах пры замкнутасці рада кампанентаў. Пабудова парнай канструкцыі не дазваляе больш пералічваць лексемы, дапаўняць яе рад, таму што мадэль «А + Б» замкнута ў сінтаксічных адносінах, параўн.: *Дарожкі і сцэжкі* [дапаўняй: шляхі і пуціны] *занясла віхура, / Не знаць, дзе балота, дзе лог, дзе папар;* («Зімою») і *Смоллю, заломам сцэжка-дарога, / Ведзьма-мяцеліца стогне,* («Згнаннік»). Але паводле значэння канструкцыя «А + Б» адкрыта. Капулятывы-фразеалагізмы характарызуюцца нейкай семантычнай назаканчанасцю, абстракцыяй. Яны не называюць канкрэтныя прадметы, з'явы, дзеянні, а сімвалізуюць праз іх назвы. Напрыклад, лексемы *дол* і *лог* абазначаюць 'нізкае месца, нізіна', а спалучэнне *дол-лог* – 'уся прастора зямлі': *Звуліла высі-загоны, / Звуліла доли-лагі, / Завалакла ляс зялёны / Чорныя дыму кругі.* («Спёка»). Назіраецца своеасаблівы спосаб абстрагавання, узнікненне новай адзінкі, якая «валодае выключна экспрэсіўным характарам» [4].

Аналізаваныя канструкцыі паводле формы нагадваюць словы, а паводле семантыкі набліжаюцца да сінтаксічнай канструкцыі, што дазваляе разглядаць іх як лексіка-сінтаксічныя адзінкі. І іх не зблытаеш з аднароднымі членамі, таму што капулятывы-фразеалагізмы адрозніваюцца ад аднародных членаў адсутнасцю інтанацыі пералічэння. Напрыклад, у канструкцыі *піць-ёсць* аб'яднаны два дзеясловы ў адно цэлае, якое абазначае 'ўсё, што неабходна для жыцця': *Дарма яна [маці] яму [Сымену] гэтак і сяк Піць-ёсць нясе адначасна; Дні свае лічыць збалоты бядак, Вось-вось часіна – загасна* («У піліпаўку»).

Аналіз капулятываў у паэтычных творах выяўляе семантычна звязанае ўжыванне канструкцыі пры пэўнай «волі» лексічных кампанентаў. Кампаненты знаходзяцца ў адносінах сінанімічнасці і разлічаны на паглыбленне сэнсу, пашырэнне і ўдакладненне лексічнага значэння, узмацненне гучання і ўздзеяння на чытача. Семантычная дадатковая функцыя слоў-сінонімаў належыць «не элементам паэтычнага выражэння, а формам іх спалучэнняў» [5]. Да таго ж нават у мове паэта адзначаецца частотнасць і ўстойлівасць ужывання многіх з іх. Напрыклад, канструкцыя *сцэжка-дарожка (дарога)* у творчасці паэта зафіксавана 6 разоў, *сцэжка-пуцінка (пуціна, пуцявіна)* – 4 разы, *ісці-брысці* – 3 разы.

І выкарыстоўваюцца яны «з верагодным сімвалізмам для абазначэння такіх паняццяў, як размеркаванне, мноства, паўторнасць, звычайнасць дзеяння.

павелічэнне ў аб'ёме, павышэнне інтэнсіўнасці, працягласць» [6]. Для прыкладу прывядзём яшчэ адну страфу, наступную за цытаванай ужо з верша «З песень жыцця»: *Цягам так, пад апекай, пад шчырай, Ні дзе даць, ні ступіць яму шагу, З кута ў кут, з году ў год, як на вырай, Пятлэй волён прагнаць голад-смага*. Як відаць, зноў фіксуецца ўжыванне капулятыўнага фразеалагізма *голад-смага*, які складаецца, на першы погляд, з семантычна свабодных абстрактных назоўнікаў, але ў выніку аб'яднання іх у лексіка-сінтаксічную канструкцыю адбываецца працэс фразеалагізацыі, павышаецца ступень абстрагавання. Фразеалагічная адзінка сімвалізуе не толькі пра патрэбу есці і піць, а ўвогуле пра жыццё: ад канкрэтнага да абстрактнага.

Сярод мноства ўжытых Купалам фразеалагізмаў, створаных шляхам паўтору сінанімічных, антанімічных слоў, выдзяляюцца самыя розныя паводле значэння. Найбольш адзінак з яўна выражаным значэннем паўторнасці, напрыклад: *гул-шум – Ой, гула завіруха Гулам-шумам* («Чырвонай Арміі паходы»), *лад-парадак – А калі ж нам змілаванне З дальняй далі прыйдзе, гляне? Лад-парадак пазаводзіць, Думкі песняй асалодзіць?* («Сон на кургане»), *кругом-вокала – Паляці, мая мысль, Лётам сокала І прагледзь гэты свет Кругом-вокала* («Паляці, мая мысль»), *хвіля-мінута – Весела, ярка ў палацы сягоння, Хвіляй-мінутай – гадзіна* («Палац»), *слата-непагода – На слаце-непагодзе Галасіла жалейка* («Было гэта») і інш. Значна менш капулятываў са значэннем працягласці дзеяння, напрыклад: *ідзе-брыдзе – Ідзе-брыдзе за следам след, І ноч, і дзень, і цьма, і свет, І песні кліч, і смерці цвёт* («За годам год»), *шла-валаклася – За сошкай, за коскай, з сярпом і з сякерай Я шла-валаклася, дзе шоў мой народ*; («Ужо днее»), павышэння інтэнсіўнасці яго, напрыклад: *плакаць-галасіць – Гулка нясецца стогн лесу ў начныя пацёмкі, Плача-галасіць у коміне вецер глухі...* («Зваяваным»), *пакруціць-памуціць – Пакруціў-памуціў мазгаўніцаю Той грабар і штось выдумаў, знаць.* («Грабар»), *шэпнуць-клікнуць – Шэпні-клікні: сонца! сонца!..* («Песня-байка») і інш.

Зусім верагодна, што капулятывы-фразеалагізмы тыпу *піць-есць, голад-смага, ісці-брысці* бяруць вытокі з вуснай народнай творчасці, адкуль яны прыйшлі ў аўтарскую паэзію як надзвычай вобразна-выяўленчы сродак мовы, але хутчэй за ўсё Янка Купала выкарыстоўвае не столькі ўстойлівыя спалучэнні народна-паэтычнага характару, колькі самую мадэль гэтых спалучэнняў, часцей за ўсё іх структуру.

ЛІТАРАТУРА

1. *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*: У 5 т. Т. 4. Мн., 1980. С. 133.
2. *Аксамітаў А.С.* Да пабудовы фразеалагічнага слоўніка мовы Якуба Коласа // Беларуская лінгвістыка. Вып. 22. Мн., 1983. С. 68.
3. *Арват Н.И.* К вопросу о процессе фразеологизации // Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах: Материалы международной научной конференции, 23-24 ноября 2001. Гомель, 2001. С. 174.
4. *Хроленко А.Т.* Сеялки-веелки // Русская речь, 1972, № 4. С. 33.
5. *Виноградов В.В.* Проблемы русской стилистики. М., 1981. – 131 с.
6. *Сэпир Э.* Введение в изучение речи. М.-Л., 1934. С. 48.

S U M M A R Y

In the article one type of phraseological units, revealed on the base of common and specific attributes, their difference from words-composites and syntactic units are analysed.

Поступила в редакцию 1.09.2003